

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Іргелі жазушы, халқымыздың асыл перзенті Ілияс Есенберлиннің әдебиетімізде алатын орны

Туғанына 100 жыл толуына орай

Мақалада ХХ ғасырдың көрнекті жазушысы Ілияс Есенберлиннің өмірі мен қызметі суреттелген. Оның балалық және бозбала шағы саяси төңкеріс, азаматтық соғыс, 1930 жылдардағы қайғылы оқиғалар секілді қазақ халқының қасіретті жылдарымен тұспа-тұс келгендігі айтылған. Оның бірқатар өлең шумақтарына ән жазылғандығы, әндерінің бірнеше кинофильмдерде орындалғаны, оның поэма да жазғаны, драматургия тәжірибесінің сәттілігі айрықша айтылған. Есенберлинге тән асқан жауынгершілік және жазушылықты өте жоғары бағалап құрметтеу оның үлкен әдеби жанр-роман жазуға көшуін едәуір кешеуілдеткені көрсетілген. Оның ондаған жылдар бойы жинақтаған поэзиялық, сценарийлік, драматургиялық тәжірибесі Есенберлин феноменінің негізін қалап, жазушының кемел шағында жыл сайын бір романның жазып отыруына мүмкіндік бергені дәлелденген. Оның шығармаларының қазақ әдебиетінің алтын қорына еніп, ұлттық құндылық болып табылатындығы жалпыланған.

Кілт сөздер: қаламгер, ата-тегі, өмірдеректері, акын, дастандар, майдан жырлар, әндер, романдар, тың игеру, тарихи тақырыптар.

Кіріспе

Ілияс Есенберлин туған жеріне, өскен еліне шығармагерлік алапат еңбегімен, талмас талантымен танылған ірі қаламгер. Ол 1915 жылы қазіргі Ақмола облысындағы Атбасар қаласында туған.

Арқа жерінде орыстандандырудың азабын көбірек тартқан аймақ — Ілияс Есенберлин мен Сейітжан Омаровтардың кіндік қаны тамған осы Атбасар. Қазақ жері патшалық Ресейдің меншігіне біржола тигесін, ХІХ ғасырдың аяғына таман бұл өңірге «переселендер» қаптап келе бастайды. 1897 жылғы санақ бойынша, Ақмола облысы тұрғындарының 33 пайызын солар құраған екен. Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанша, 40–50 жылдың ішінде бұлар одан сайын көбейіп өскен. Солтүстік аймақтарда сол кезде ішкі Ресейден қоныс аударып келгендердің жеке болысы да болған.

Ілекеннің туған інісі Раунақ Есенберлин «Мен үшін ерекше адам» деген естелігінде өздерінің балалық шағын былайша еске алады: «Біз ерте жетім қалдық. 1924 жылы анамыз дүниеден өткеннен кейін өгей әкеміздің қолында қалған төрт бала едік: үлкен апамыз Назым, Ілияс, мен және әкеміздің ағасынан қалған бауырымыз Ахметқали. Өз үйіміздегі біздің өміріміздің соңғы жазы қатты есімде қалды. Танертең үйдің батыс жағындағы көлеңкеге жайғасып отыратынбыз. Сонан соң сол жерде Ілияс бізге ертегі айтатын. Ертегілері өте қызық болушы еді және олар бітпейтін. Мен оның осыншама көп ертегі білетініне таң қалатынмын. Кейінірек түсінгенім: ол ертегілерді өз жанынан шығарып ойлап табады екен. Болашақ жазушының табиғи дарынының қабілеті сол балалық шақта қалыптаса бастаған- ау деп болжаймын» [1].

І.Есенберлиннің шығу тегі — Арғын-Алтай тайпасына жататын Байдалы руы. Ата-тегі былайша жіктеледі [2]: Алтай — Байдалы — Өмірқұл — Жәмеке — Есімбек — Сеңгірбай. Сеңгірбайдан — Мамырбай, одан — Аймолда. Аймолдадан — Жетпісбай, одан — Бітеубай. Бітеубайдан — Есенберлі, одан — Ілияс, Раунақ.

Жазушының маңызды өмірдеректері

І.Есенберлин 1940 жылы Қазақ тау-кен және металлургия институтын бітірген. Әскер қатарына шақырылып, майданда ауыр жарақаттанған.

1942 жылы Қазақстанға қайтып оралды. 1947 жылға дейін Қазақстан Компартиясының ОК-нің аппаратында істеді. 1947–1951 жылдары Қазақ мемлекеттік филармониясының директоры қызметінде болды.

«Халық жауы» Хамза Жүсіпбековтің қызына үйленіп, қуғын-сүргінге ұшырады. Жұмыстан қуылып, жер аударылып, өлім аузынан қалды. 1953 жылы (Сталин өлгесін барып) бостандыққа шықты.

1953–1954 жылдары Қазақ КСР-ның Геология министрлігінде аға инспектор, сосын Ақтөбе облысындағы Берсүгір шахта басқармасының бастығы. 1955–1957 жылдары Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасының аға редакторы, 1958–1967 жылдары «Қазақфильм» киностудиясының сценарий-редакция коллегиясының редакторы, 1967–1971 жылдары «Жазушы» баспасының директоры, 1971–1975 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының екінші хатшы қызметтерін атқарды [3].

Ілекең КСРО Жазушылар одағы басқармасының, «Советский писатель» баспасы басқармасының мүшесі, одақтық съездердің делегаты болған ресми қызметтерімен қоса, халықтық істердің қандайынан болса да бас тартпай қажырлық танытқан қайраткер. Ұлттық рухты оятқан суреткер 1983 жылы 5 қазанда Алматыда дүние салды.

Есенберлиннің әдебиеттегі алғашқы адымдары

І.Есенберлин өзінің шығармашылық өмірбаянын өлең жазудан бастаған. 1945 жылы «Сұлтан», «Айша» дастандары жарық көрген. Тырнақалды өлең-жырын іріктеп, 1949 жылы жарияланған «Адамгершілік жыры» атты жинағына енгізген. «Көп алғыс Ұлы Сталин сізге бізден» деп басталатын «Қазақ қызының Отан туралы жырына» қоса, «Отан», «Социалистік Еңбек Ері досыма», «Мойынты-Шу ерлеріне», «Еңбекпенен гүлденем» деген сияқты саяси лириканың қызыл матаға жазылған ресми ұрандармен орайлас жолдарын өлең етіп ұйқастырған [4; 104].

І.Есенберлиннің ақындық қуатын көлемді дастандар цикліндегі ұлт мұратына негізделген, адам әлемі мен еңбектің асқақтаған, тарихи тұлғалар мен өмір оқиғаларын арқау еткен, уақыт таңбасы мен тынысын терең сезінген танымдық бағыттағы, тағылым-тағзымға толы мына туындылары құрайды: «Намыс» [5; 6–13]; «Айша» [5; 14–64]; «Сұлтан» [5; 65–75]; «Адам — мәңгілік» [5; 76–86]; «Қазақ қызы» [5; 87–98]; «Біржан сал» [5; 132–180]; «Әбу Насыр Мұхамед әл-Фараби» [5; 181–192]; «Көңіл дастан» [5; 193–206]; «Бір түнде» [5; 207–228].

Ақынның қайсыбір өлең-жыр, дастандарының жазылу тарихына, мазмұн-құрылымына, көркемдік-стильдік сипаттарына байыппен ден қойсақ, онда [6]:

- тарих толқынының терең иірімдерін;
- өмір оқиғаларының бедерлі іздерін;
- дерек көздерінің көркем де келісті өрнек құрағанын;
- ерен еңбек тынысы мен келелі келешек бағдары, дәуір дидагы, өмір ағыны мен уақыт шындықтарының кең өріс, жүйелі бағыт, сырлы сипат алғанын аңғаруға болады.

Ақын мұрасында Ұлы Отан соғысы тақырыбы, оның зұлмат-зобалаңы, қасірет-қайғысы мен тағылымына да зор маңыз беріледі. Ол соғысты, басқа да ел тірлігін еске ала отырып, өзінің ащы-тұщы өміріне қорытынды жасайды. Мәз өмірі, жаз өмірі қайтқан қаздай қайырылмайтынын ойлап бір сәтке мұңаяды. Жалған дүниеде кейде шоқ басқанын, кейде от құшқанын, сөйтсе де қуанышы қасіретінен көп болғанын есіне алып күрсінеді. Соғыстың өрт-жалынында өзі де шарпылып шыққан ақын үшін майдан мәнісі құр атыс-шабыс емес. Ол — сын.

І.Есенберлиннің майдан жырларына жататын «Намыс» атты топтама өлеңдерінде елдік сыны, өрлік пен өжеттік мәні, ерлік сипаты былай беріледі [5; 11]:

*Ерлікке бармайды адам өлемін деп,
Қанымды атақ үшін төгемін деп.
Бел буар аз да болса сенгендіктен,
Алдағы жарық күнді көрермін деп.
Ойға алмай ажал барын аңдып тұрған,
Билейді шіркін жүрек аласұрған.
Шын ерлік: өлетінін біле тұра
Ел үшін өзіңді ету ашық құрбан!
Оңай ма қию өмір, жарық күнді
Қиналды, лаулап жүрек жаным, тынды...
Сүйсе де қанша ыстық бұл жалғанды
Намысын жібермесін анық білді!*

«Айша» поэмасындағы елдік пен ерліктің үлгі-өрнектері мәнді де маңызды болса, Айша мен Сырымның достық сипаттары, ғашықтық ғаламаттары табиғи дамып, ортақ жарасым-үйлесімімен соншалықты сенімді, табанды да тұрақты болып табылады [6; 84].

Ақын адам өмірінің жастық кезеңін, сыр мен сымбат үйлесім тапқан — сұлулық сипаттарын, ақыл-парасаттың нұр-сәуле шашқан келісті де көркем қырларын — Айша бейнесі арқылы тартымды да тағылымды етіп көрсетеді [5; 21]:

*Ойы қандай,
Қандай және қылығы!
Мойны қандай,
Қандай және бұрымы!
Сезіміңді оятады-ау қытықтап,
Сөйлегенде дауысының дірілі!
Тоты құстай шыққан кезде түрленіп,
Кәрілер де қалу үшін бір көріп,
Терезеден үңілетін,
Ол болса —
Кергімейтін сылаң қағып,
Сыр беріп!..
Ол көшеде таң да әдемі ататын,
Ол көшеде күн де әдемі бататын.
Ертеңгілік,
Кешкілікте.
Өйткені
Тық-тық басып Айша келе жататын!
Құмырсқа бел,
Оймақ ауыз,
Қыр мұрын.
Толықтырып тұрғанын-ай бір-бірін!
Егер, егер салыстыра көз салсаң,
Күңгірт тартып кететіндей нұрлы күн.
Қиылған қас,
Айменен тең,
Жүзі тек,
Арманыңа,
Көндіре біл,
Қызды деп,
Арбаушы еді...
Бозбалалар қаншама
Қолы жетпей десеңізші болды әлек!*

Осы поэмада махаббат мәселесі былай өріс алады [5; 54, 55]:

*О, махаббат,
Табындырған талайды,
Түнің сенің таң секілді арайлы!
Біреу саған жақұтым деп қызығып,
Біреу саған бақытым деп қарайды.
О, махаббат,
Күрсіндірген талайды,
Түнің сенің таң секілді арайлы!
Біреу саған ғажапсың деп таңданып,
Біреу саған ләззатым деп қарайды.
О, махаббат,
Сарсаң қылған талайды,
Түнің сенің таң секілді арайлы!
Біреу саған жанарым деп жаутаңдап,
Біреу саған ақ арым деп қарайды!*

Ақынның адам өмірінің аяулы да қимас сәттерін, жан-жүректің мадақ сезімге бөленіп, көңіл қуанған мезеттерін нұрлы да сырлы сипаттармен суреттеген өлең өрімі — өмірден өнерге ұласып, көркемдік-эстетикалық әсер-ықпалымен үлкен-кішіге ой салады. Махаббат мәңгілігін паш етеді. Жалын жастықты, берік достықты, сыр-сезімді ту етіп көтереді.

Ілекеннің «Сұлтан» атты дастаны — қазақтың батыр ұлы С.Баймағамбетовтің «Халқы үшін жүрегімен от сөндірген» ерлік үлгісін жырлайды. Ел басына туған қиын да сындарлы сәттегі ер тұлғасы мен ерліктің, табандылық пен тұрақтылықтың үлгі-өнегесі С.Баймағамбетовтің жауға қарсы өшпенділігінен, Отанға, ел-жерге шынайы берілгендік танытып, жанын жалау етіп, өмірін қиюынан еркін көрініс береді [5; 74, 75]:

*Абыржып, зәре қалмай неміс сасқан.
Қысылып шебін бұзып, кейін қашқан.
Осылай еді Сұлтан ер өлімі
Сол күні ұлы айқастың бетін ашқан.
Мен елмін, егін егем, кен қазамын,
Қорықпаймын, батыр жұртпын деп жазамын.
Халқымның бәрі бәрдей жүрек жұтқан
Сұлтаным — соның бірі, жас қазағым!
Ерлік не? Күш емес ол тастай берік
Батырлық о да емес сөзсіз ерлік.
Туады ерлік арман, өрт сезімнен
Жаралып махаббаттай көзсіз келіп!
Өлді жас сұм ажалға бетпе-бет кеп.
Бұны ол ойлаған жоқ ерлігім деп,
Өрт сезім Отан атты өртеп жанын
Қас қақпай келді шешім, биледі кек!
Бірге өлген келешегі — алтын арай,
Кәрі емес, жас ажалы қандай!
Сен оған дәрменсізсің — ең қиыны,
Орыны кесілген қол ауырғандай!
Кәрі өлсе, көргені көп, қалғаны сәл.
Ұрпағы — өмірінің жалғасы бар.
Жас өлсе, немен орнын толтырасың,
Құлаған ол бір мүлдем жалғыз шынар?
Әрине, өлмейді адам сүйек, тәні.
Айналар басқа затқа. Өлер жаны.
Қайтадан бірақ оны тірілмеді
Еске алып елі-жұрты, туысқаны.
Мінеки, оқушым, сен тұрсың ұғып.
Шынарды дүлей дауыл кеткен жығып.
Есіне түсіріп бір туған халқы,
Сұлтанды даңққа бөлеп тұр тірілтіп!
Шын ерлік күн сәулелі дерсің дастан
Өзгеге аямай бар нұрын шапқан.
Сапта тұр сол дастанда батыр Сұлтан
Қолға ұстап автоматын тапжылмастан!
Жас та өтер, кәрі де өтер, өмір өтер.
Талай ұл, туа қалса қауіп-қатер.
Халқы үшін жүрегімен от сөндірген
Ерлігін Сұлтанының өнеге етер.*

Соғыс туралы поэмаларынан жақсы аталатыны — «Адам — мәңгілік» дастаны. Өсиеттік, тағылымдық сипаты басым дастанның ара-арасына сыналап екі-үш баллада енгізілген. Олардың барлығы соғыс шындығынан алынған [5; 80]:

*Соғыс! Соғыс!
Бар қайғының сен басы.
Бар зорлықтың
Сенсің жауыз жолдасы.*

*Сені жеңер,
Жеңер сені сонда да
Қарғысы ана,
Сәбилердің көз жасы!
Соғыс! Соғыс!
Сенсің қанқой қара түн.
Сені қостар
Қорқау, құзғын, қарға жың.
Сені жеңер,
Жеңер сені сонда да
Әлсіз құсым,
Бейбіт құсым — көкаршын!*

Поэмада келтірілген бейбітшілік құсы — көкаршынның үстемдік атаулыға қарсылық білдіріп, жан-жүрегін жалау етіп, әлемді шарлаған, көк жүзінде қалықтаған тағдырлы да тынымсыз қимыл-әрекеттері нанымды әсер қалдырады.

Енді осы дастандағы мына жолдарға көз тігейік [5; 86]:

*Ойға қалдым... Неден шықты сөз басы?
Паи етеді немен тарих, тұстасы –
Адамзатты? Әрине, жақсы ісімен!
Өйткені адам өз ісінің ұстасы.
Қаздар, қаздар,
Қаздар қайтып барады...
Жүдетіп бір,
Қоштасып ән салады.
Дейсің сонда:
Өтер бәрі,
Тек қана
Жақсы ісімен
Адам мәңгі қалады.*

Бұл өлеңді оқыған жан ақынның «адам — мәңгілік» дейтін тезисімен келіседі. Өйткені өлең адамдық аталатын алтын сарай кілтін ұсынады.

І.Есенберлин әл-Фарабидің туғанына бір мың бір жүз толуы қарсаңында әлемнің екінші ұстазын (әл-Фарабиді) «Қазақ домбырасы» атап дастан жазғанда, ол Мағжан Жұмабаевтың өлеңін еске алады [5; 181]:

*Бір күй бар домбырада құдіретті.
Ашатын хош иістей көкіректі.
Аты оның Әбу Насыр Мұхамед қой,
Сөйлеткен тіл бітіріп, тығыз шекті!..*

Ақын Шығыс халықтарының өзіндік белгі-ерекшеліктерін, тарихы бай, келешегі кемел екендігін, өркениет пен руханият әлемінде, білім-ғылым жүйесіндегі үздік те озық, оят тәжірибелерін кең көлемде көрсетеді [5; 185]:

*О, Шығыс — Адамзаттың сен бесігі,
Алғашқы ақыл-ойдың көл-көсірі!
Адамға сенен бастап мәдениет
Ашылған, алтын қақпа, кең есігі!
Білімге басқа елден бұрын келдің,
Өзгеден жыртың бетін бұрын жердің!
Теңіз бен жұлдызтану ғылымдарын,
Дүниеге барлық жұрттан бұрын бердің!
Сен таптың құпиясын жауһар тастың,
Емдеудің ең алғашқы жолын аштың.
Қолбасшы әлемге ұлы ұлдар беріп,
Дүниеге ақыл, ойдың нұрын шаштың!
Этилла, Шыңғысты да сен тугыздың,
Сел етіп көздің жасын сен жугыздың...*

*Пәрмені пирамида — гранит тауды,
Атақты Газыны да сен тұрғыздың!
Көтердің Сфинксті немен пілдей?
Бар ғалам жүрген жоқ па әлі білмей!
Таң қалған адам жеті ғаламатты
Тудырған өзіңсің зой бәрін бірдей!
Теңесең шайқалмалы минаретке
Бүгінгі жүз қабат үй керемет пе?
Қарасаң, Таджи Махал шын ғажап қой,
Сұлулық барма ондай жер мен көкте?!
Аз емес сен күресіп жыққан жауың,
Аз емес Батыстан ұтқан дауың,
Гете айтқан сенің ұлы ақындарың
Әлемдік поэзияға соққан тауың!
Осының бәрі Шығыс, бәрі Шығыс,
Алғашқы алыстарға берген тыныс.*

1977 жылы ақынның «Жұлдыздар» атты поэмалар жинағы шықты. Оның жекелеген өлеңдеріне әндер де жазылған.

Бір мәліметтерге қарағанда, Ілекең 40-тан астам ән мәтіндерінің авторы екен.

Енді ол кісінің драма жанрында да қалам тартқанын, тіпті киносценарий жазып, сол бойынша көркем фильм түсірілгенін де жаңғыртып өткеніміз абзал. Өйткені қаламгер шығармашылығының зерттеушілер аузынан көп айтыла бермейтін қырының бірі де осы.

Мысал үшін алатын болсақ, «Таудағы тартыс» пьесасы 1962 жылдан бастап республикалық балалар мен жастар театрында біраз уақыт қойылып жүрді. М.Ерзинкянмен бірігіп жазған «Құйма» киносценарийі бойынша 1961 жылы фильм түсіріліп, ол Кеңес Одағы республикаларында және венгр, поляк, болгар экрандарында көрсетілді [7].

Тұтастай алғанда, І.Есенберлиннің ақындық мұрасы — өз кезеңінің шындықтарына негізделген, өмір-уақыт, тұрмыс сырларына үн қатқан, жастық пен достықты ту еткен танымдық-рухани байлығы мол, тағылымдық қырлары көп өміршең өнер өрісі, өлең-жырдың жауһары, парасат поэзиясы.

«Намыс» дастанына эпиграф ретінде алынған ақын өлеңінде мынадай жолдар бар [5; 6]:

*Өлім не? Тыныштық ол тас қамалды.
Кәріден бұрын кейде жасты алады...
Тек қана қаһарманға қара жерден
Ұлы өмір мәңгі өлмес басталады.*

Сол қаһарманның бірегейі — халқына қаруымен де, қаламымен де ерен қызмет еткен Ілияс Есенберлиннің мәңгі өшпес екінші өмірі, ұлы өмірі ХХІ ғасырда жалғасып та кетті.

Ұлы суреткердің тың тақырыпта жазылған романдары

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, қазақ әдебиетінің тарихында бүгінге дейін ең көп роман (17) жазған Ілияс Есенберлиннің қаламынан туған «Айқас» (1966), «Қатерлі өткел» (1967), «Ғашықтар» (1968), «Алтын құс» (1972), «Көлеңкемен қорғай жүр» (1974), «Маңғыстау майданы» (1978), «Махаббат мейрамы» (1983), «Аққу құстар қуанышы» (1984), т.б. романдары қазақ әдебиетінде оған дейін мүлде көтерілмеген мәселелерді қозғаған, соны серпін әкелген, оқырман сүйіспеншілігіне бөленген шығармалар.

Ұлттық интеллигенцияның қалыптасу кезеңіндегі трагедиялар, колхоздастыру дәуірінің шындығы, Ұлы Отан соғысына қазақтардың қатысуы, тың игеру жылдарының хикаясы, Маңғыстау майданы, геологтар, мүсіншілер, артистер, жазушылар тағдыры — сол замандағы өмірді бейнелейтін Ілияс Есенберлиннің бірнеше романнан тұратын сериясындағы өзекті тақырыптар осылар [8].

Жоғарыда атап өтілген еңбектерден екі романға ерекше тоқталған жөн. Олар «Қатерлі өткел» мен «Көлеңкемен қорғай жүр» туындылары. Жазушы «Қатерлі өткел» [9] романында астарлы түрде ол кезде аттарын атаудың өзіне тыйым салынған Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаевтың бейнелерін сомдайды. Олардың аузына «Ұлт тәуелсіздігі» дейтін сол заманда ешкімнің ойы түгіл, түсіне кірмеген сөздерді салады.

Бұл романда жиырмасыншы жылдарда жексұрын етіп көрсетілетін алашордашылардың ықпалында болған жас Бүркіттің жан толғаныстары суреттеледі. Осы образ арқылы сталиндік

тоталитарлық заманда халқымыздың басына төндірілген нешебір зұлматтарды Бүркіттің аузымен талдатып тұрып айтқызады. Социализмді танымай, мойындамай жүрген жас адамның ойы ретінде тіпті, жазушы осы романды жазған 1960 жылдарда Хрущевтің лаңымен қазақ елінде жасалып жатқан зорлықтар, жұрттың қолындағы жалғыз малына дейін тартып алып, жерін рұқсатсыз дал-дал жыртып, ақыры, жел эрозиясына ұшыратып, елді жаппай орыстандыру үшін қазақ мектептерін жауып, ежелден тәп-тәуір өмір сүріп келе жатқан елді мекен мен қоныстарды елеусіз қалдырып деген сияқты неше түрлі сорақыларды жасап жатқанын сонау жиырмамыншы жылдарда Бүркіттің көз алдында өтіп жатқандай етіп көрсетуі, романды композициялық жағынан шебер құра білуі, сөзсіз, І.Есенберлиннің шеберлігі. Сөйтіп, тоталитарлық заманның өзінде айтайын деген жүрек запыранын айтып беруі Ілекеңнің халқы үшін ұлы тұлға екендігін танытады [10].

Бұл туралы XX ғасырдағы қазақ поэзиясының ақиық ақыны Қадыр Мырзалиев былайша айтқан [11]:

*Есенберлин Ілияс қызық еді.
Ерейменнің сілеме, үзiгi еді.
Арктика мұзындай тақырыпты,
Алғаш рет ол өзі бұзып еді.*

Осылайша сөз зергері өзінің «Қатерлі өткелінен» абыроймен өтті. Бұл бәрі күтпеген жерде тосыннан болған, халқына арнаған сыйы болатын.

«Көлеңкемен қорғай жүр» [12] — тың игерушілер жайлы роман. Осы шығарманы жазу барысындағы қаламгердің жаңалығы — көтерілген тыңға байланысты ұлт тағдырының өткір мәселелерін алға тартуында. Бұл еңбекте тың және тыңайған жерлерді игерудің пайдасы мен зияны, туғызған проблемалары, мал басының азаюы, жердің құнары күрт кеміп эрозияға ұшырауы, т.б. шаруашылық проблемалармен қабат, саяси жағынан күйіп тұрған мәселе тіке қойылады.

Пұт көлемінде астық сататын Қазақстан енді миллиард пұт астық тапсырады. «Тың ең алдымен — техника, өнер. Бұны бір де. Тың — мәдениет. Бұны екі де. Тың — киіз үй орнына ағаш үй, тезек орнына — газ. Қаладағыдай екі миллион сомдық мәдениет сарайы, нейлон көйлек, айналы шаштаразы...» — дейді Порфирий Губанов дейгін Саратовтан келген механизатор.

Тыңның өзге де игіліктері романда бүкпесіз баяндалған. Сонымен бірге романды оқыған адам көңілінде Мәскеудегі басшылардың саясаты тек мол астық алуды ғана көздеді ме екен? — деген сауал қалып қояды. Ол сауалдардың реті былайша келеді:

— Қазақ жеріне миллиондаған орыс, басқа ел-жұрт қаптап келіп жатыр. Қазақтың өз жерінде азшылыққа айналуына байланысты оның әдет-ғұрпы, дәстүрі... жан дүниесі, тілі... қандай күй кешпек?

— Қазақ малмен күн көретін ел. Арқаның табын-табын жылқысы, отар-отар қойлары жайылымдық өріс жаппай жыртылып тастаған соң құрып барады. Жалпы экономикаға, барша тірлік мүддесі үшін мал басын құрту тиімді ме?

— Егін егу, егістікке су жаю сылтауымен ата-баба зираты жермен жексен етіліп жыртылып жатыр... Бұл қалай? «Күшің барда ақылдың керегі жоқ» дегендік пе?..

Шаруашылық қиындықтар, жер эрозиясы, басқа да кедергілер бірінің артынан бірі жойылып жатады. Ал, өз жерінде өзі азшылықта қалған қазақ болашағы туралы мәселе роман күн тәртібіне қойылса да шешімін таппаған. Ол үшін авторды жазғыруға болмайды. Ол кездің жағдайында сүйкімсіз кейіпкердің аузымен болса да, шындық сөздің айтылуының өзі үлкен жетістікке парапар еді» [4; 114, 115].

«Қатерлі өткел», «Көлеңкемен қорғай жүр», т.б. күнделікті өмір романдарындағы ұлттық тақырып Есенберлин шығармагерлігінің басты идеясына айналды.

Ілекең бізге «Махаббат туралы трилогия» («Ғашықтар», «Махаббат мейрамы», «Аққу құстар қуанышы») тастап кетті. Адамзат баласы үшін қай кезде болмасын өзекті тақырыптар осы романдарының атауларынан бастау алады.

І.Есенберлин талантты жаңа қырынан көрсеткен туындысы — «Айқас» атты романы Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын алды. Аталған роман жазушының ғана емес, бүкіл Қазақ кеңес әдебиетінің тарихындағы белесті шығармалар қатарынан саналады.

Осыдан кейін дарабоз жазушы тарихи тақырыптарға біржола бет бұрды. І.Есенберлиннің бас кітабы — атақты «Көшпенділер» трилогиясы (1976). Үш кітапқа өзек — өзара тығыз байланысты екі ірі проблема: бірі — XV-XIX ғасырдағы қазақ қоғамының ішкі қарым-қатынасы (дербес мемлекет құру); елдігі, ұлттығы үшін күресі; екіншісі — халқымыздың тәуелсіздігі үшін шет ел шапқыншыларымен жанталасқан шайқастары. Жүздеген кейіпкерлер (хандар мен билер, батырлар

мен ерлер, халық өкілдері, шонжарлар т. б.), олардың тартыс-күресі, ой-сезімі, тіршілігі ірі тарихи оқиғалар: соғыс, ел қорғау, тақ үшін, жер үшін қырқысулар осы екі мәселе төңірегінде өрілген [13].

Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясына сіңірген еңбегі ақталды. Орыс тіліне аударылған соң Одақ оқырманының жылы лебізіне ие болды. Трилогия жаңа нарық заманында қайта басылып, оқушысын тапты. «Көшпенділердің» сәтті шығуы оның авторын тарих қойнауына әрі қарай жол тарта беруге жігерлендірді.

Шабыттана еңбектенген Ілекеңнің қаламынан жаңа қарымды роман — «Алтын Орда» трилогиясы туды. Шығармасының денін ұлт азаттығы, тәуелсіздігі идеясымен ұрықтандырған жазушы бұл жолы да өзі белгілеп алған күре жолынан жазбады.

Түйін

Ілияс Есенберлиннің бүкіл саналы өмірі қиындыққа толы, шығармашылығы барып тұрған қатерлі өткел болатын. Жазушының повестері мен романдарының тек аттарына көз жүгірткеннің өзінде көптеген деректерді біле аламыз. Ең бастысы, оның алысты болжағыштық қасиеті таң қалдырады. Ол үшін шығармаларының ең маңызды құндылығы нақты адам, жеке тұлға тағдыры болды. Жазушының бүкіл шығармашылық өмірбаянын «Адамдар жайлы поэма» деп атауға толық негіз бар.

Әдетте, І.Есенберлин есімі аталғанда, ең алдымен, оның алты романдан тұратын тарихи шығармалар циклі еске түседі. Сол туындыларына қарап, қаламгер өнерпаздығына баға беріледі. Алайда осы бір берекелі талант иесі өзі өмір сүрген заман тынысын арқау еткен көркем шығармаларды да жарыққа шығарды.

Мәселен, Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығына ие болған «Айқас» романында кен өндіруге қатысты өндірістік мәселелер сөз болды. «Махаббат мейрамы», «Аққу құстар қуанышы» романдарында көтерілетін жайттар — шығармашылық иелері арасындағы талас-тартыс, арамдық пен адалдықтың бітіспес күресі. «Алтын құстағы» махаббат хикаялары да өмірден алынғандығы байқалады.

Қаламгер өлең, повесть, романдардан өзге пьеса, киносценарий жазып та бұл жағынан жүйріктігін байқатқаны белгілі [14].

Қысқасы, ондаған романдарымен халқымыздың өміріндегі әр түрлі кезеңдерді шынайы бейнелеген Ілияс Есенберлин — артында қалған мол мұрасының эпикалық тынысы қай заманда да тарылмайтын, бір өзі бір көркемдік әлемді жасап кеткен қазақ әдебиетінің белді қаламгері, оқырманның қалаулы жазушысы.

Кезінде ұлы суреткерді сайқал саясат, күйелеш қоғам халқынан қаншалықты алыстатқысы келгенімен уақыт — төреші таразы басын теңестіріп, екеуін де бір арнаға түсіріп, біріктіріп, бітістіріп жіберді.

Ендігі жерде қазақ деген халық барда, жазушы Есенберлиннің де есімі мәңгі жасайтынына күмән жоқ.

Аса дарынды жазушының таланты үкіметті де мойынұсындырып, І.Есенберлиннің осынау мол еңбегі жоғары бағаланып, «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерімен және он алты медальмен марапатталған. Туған халқының есінде мәңгі сақталуы да жазушы үшін ең жоғарғы сый-құрмет болса керек. Соның белгісіндей, 1994 жылдың қысында Алматы қаласындағы өз отбасы тұрған үйдің бірінші қабатынан мұражайы ашылды. Сондай мұражай жазушының кіндік қаны тамған Атбасар қаласында да жұмыс істейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Есенберлин Р.* Мен үшін ерекше адам // Егемен Қазақстан. — 2005. — 26 ақп. — 8-б.
- 2 *Алтай шежіресі / Құраст. І.Ісләмов.* — Алматы: Темірқазық баспасы, 2014. — 220–226-б.
- 3 *Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.* — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. — 190-б.
- 4 *Елеуқенов Ш.* Ілияс Есенберлиннің мәңгілік өмірі // Жұлдыз. — 2005. — № 5. — 102–130-б.
- 5 *Есенберлин І.* Он томдық шығармалар жинағы. — 10-т.: Дастандар. — Алматы: Жазушы, 1988. — 272 б.
- 6 *Тұрысбек Р.* Ілияс Есенберлиннің ақындық мұрасы // Ақиқат. — 2015. — № 3. — 81–85-б.
- 7 *Ақыш Н.* Көкжиегі кең көркемдік пайымдаулар // Жас Алаш. — № 3. — 2015. — 13 қаңтар. — 5-б.
- 8 *Нұрғалиев Р.* Соңғы сөз / Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы. — 10-т.: Дастандар. — Алматы: Жазушы, 1988. — 242–267-б.

- 9 *Есенберлин І.* Он томдық шығармалар жинағы. — 2-т. Қатерлі өткел: Роман; Алтын құс: Роман. — Алматы: Жазушы, 1984. — 2–256-б.
- 10 *Есмағұлов А.* Тарихи зердені жаңғыртқан ұлтжанды тұлға // Көкшетау. — 2015.— № 1 (29).— 13–19-б.
- 11 *Дүйсенбаев А.* Қазақ мемлекеттілігінің шежіресі // Егемен Қазақстан. — 2015. — 10 қаңт. — 5-б.
- 12 *Есенберлин І.* Он томдық шығармалар жинағы.— 4-т. Көлеңкемен қорғай жүр; Алыстағы арпалыс: Романдар. — Алматы: Жазушы, 1985. — 5–224-б.
- 13 *Әдібаев Х.* Көшпенделердің көркем шежіресі // Жұлдыз. — 1978. — № 10. — 218–221-б.
- 14 *Домбай Н.* Мұзжарғыш (Жазушы Илияс Есенберлиннің туғанына — 100 жыл) // Ана тілі. — № 3 (1261). — 2015. — 22–28 қаңт. — 3-б.

Р.С.Каренов

Многогранность творчества Ильяса Есенберлина

К 100-летию со дня рождения

В статье описана жизнь и деятельность выдающегося писателя двадцатого столетия Ильяса Есенберлина. Отмечено, что его детство и юность прошли в трагические для казахского народа годы: революция, гражданская война, печально известные события 20–30-х годов. Подчеркивается, что ряд его стихотворений положены на музыку, его песни звучали в нескольких фильмах, вышло несколько поэтических сборников, он писал и поэмы, удачен был его опыт в драматургии. Отмечено, что присущие Есенберлину большая ответственность и глубокое уважение к писательству до поры до времени сдерживали его от перехода к большому литературному жанру — роману. Доказывается, что его наработанный за десятилетия поэтический, сценарный, драматургический, редакторский опыт стал основой феномена писателя Есенберлина, когда он в зрелом возрасте почти каждый год писал по одному роману. Его произведения по праву вошли в золотой фонд казахской литературы и являются национальным достоянием.

R.S.Karenov

Life and working of Ilyas Esenberlin

The 100th anniversary of his birth

It describes the life and work of an outstanding writer of the twentieth century Ilyas Esenberlin. It is noted that his childhood and youth in the tragic for the Kazakh people's: revolution, civil war, notorious events 20–30s. It is emphasized that a number of his poems set to music, his songs were heard in several films, published several collections of poetry, and he wrote a poem, it was a successful experience in drama. It is concluded that the inherent Esenberlin a big responsibility and a deep respect for writing the time restrained him from going to the big literary genre — the novel. It is proved that it accumulated over decades, poetry, screenwriting, dramatic, editorial experience was the basis of the phenomenon of the writer Esenberlin when he adulthood almost every year he wrote one novel. It makes generalizations that his works are included in the golden fund of the Kazakh literature and are a national treasure.

References

- 1 Esenberlin R. *Egemen Kazakhstan*, 2005, February, 26, p. 8.
- 2 *Altai shejiresy* / Compiled by I.Islyamov, Almaty: Publ. Temirkazyk, 2014, p. 220–226.
- 3 *Kazakh literature: An Encyclopedic Reference*, Almaty: Aruna Ltd. LLP, 2005, p. 190.
- 4 Eleukenov Sh. *Zhuldiz*, 2005, 5, p. 102–130.
- 5 Esenberlin I. *Collected Works in ten volumes*, 10: Dastans (poem), Almaty: Zhazushy, 1988, 272 p.
- 6 Turysbek R. *Akikat*, 2015, 3, p. 81–85.
- 7 Akysh N. *Jas Alash*, 3, 2015, January, 13, p. 5.
- 8 Nurgaliyev R. *Esenberlin I. Collected Works in ten volumes*, 10: Dastans (poem), Almaty: Zhazushy, 1988, p. 242–267.
- 9 Esenberlin I. *Collected Works in ten volumes*, 2: Dangerous crossing: Roman; Golden Bird: Novel, Almaty: Zhazushy, 1984, p. 2–256.
- 10 Esmagulov A. *Kokshetau*, 2015, 1 (29), p. 13–19.
- 11 Dyusenbayev A. *Egemen Kazakhstan*, 2015, January, 10, 2015, p. 5.
- 12 Esenberlin I. *Collected Works in ten volumes*, 4: Cover your shield Battle given: Novels, Almaty: Zhazushy, 1985, p. 5–224.
- 13 Adibaev Kh. *Zhuldiz*, 1978, 10, p. 218–221.
- 14 Dombai N. *Ana tili*, 3 (1261), 2015, January, 22–28, p. 3.